Оксана Кравченко

П. КУЛІШ ТА М. КОСТОМАРОВ: ДО ІСТОРІЇ ВЗАЄМИН

Кінець XIX століття позначений діяльністю багатьох визначних діячів, які не лише зробили значний внесок у розвиток тогочасної національної освіти, а й залишили багату науково-педагогічну спадщину, що виступає вагомим історико-педагогічним джерелом для сучасників.

Окреме місце у цій плеяді видатних постатей посідають М. Костомаров і П. Куліш. Непрості взаємовідносини, що склалися між цими неординарними особистостями, значною мірою впливали на формування їхніх поглядів і поцінувань, зумовлюючи певні зміни і спрямовуючи преференції.

Дослідження цього питання уявляється досить актуальним, адже сприяє кращому пізнанню сутності й напрямів творчої діяльності П. Куліша, які ще й понині є недостатньо вивченими. Це, у свою чергу, збагатить історико-педагогічну науку новими фактами, допоможе зрозуміти непрості, іноді суперечливі явища, характерні для цієї неординарної людини.

Знайомство П. Куліша з М. Костомаровим відбулося у помічника попечителя Київського учбового округу М. Юзефовича. Тодішній магістр харківського університету М. Костомаров захоплювався історією козацтва, піснями та легендами українського народу про козацькі часи. Ця тема, яка дуже цікавила й Куліша, стала тією зв’язуючою ланкою, що привернула їх один до одного.

Згадуючи пізніше знайомство з Костомаровим, Куліш писав: «Застав я у Юзефовича магістра Харківського університету Костомарова за широкою красномовною бесідою про козаків, до яких ми тоді всі були охочі, а я особисто був заполонений такою любов’ю до їх великих вчинків, що літописні перекази та пісні зберігав у пам’яті, як Українську Іліаду. Взявши участь у розмові, я привів довгий текст з одного літопису. Костомарова здивувало таке запальне студіювання українського письменства, і ми з першого обміну думок стали близькими знайомими…» [1, 39]. П. Куліш називає свої з ним бесіди «козаколюбивими» й «ляхоненависними», коли упродовж багатьох годин вони розмовляли «о том, что и как было некогда в нашей дорогой Украине» [3, 61].

Ще одним захопленням, що поєднало П. Куліша та М. Костомарова, стали українські пісні. Передумовою цього стало майже одночасне придбання збірників Максимовича. Костомаров, який до цього «пренебрегал хохлатчиною и думал на языке Пушкина», натрапив у Харкові на такий збірник 1827 року видання; Куліш у Новгород-Сіверську також випадково «сделался обладателем другого сборника украинских дум и песен того же Максимовича, 1834 года». У результаті цього вони обидва в один день «из великорусских народников сделались народниками малорусскими» [3, 63].

Саме українські пісні значною мірою вплинули на подальшу діяльність М. Костомарова. Досліджуючи українську мову, український фольклор, він

стає пізніше справжнім українським ліриком і драматургом, друкуючись під псевдонімом Ієремія Галки. Володіючи рідкісним даром слова і пам'яттю, «удерживающею все стоившее того и не стоившее», він стає для П. Куліша професором, до якого хилилися, якого любили «любовью ясною, как обыкновенно любят добрые души в начале своей молодости» [3, 62].

Однак молодого Куліша приваблювало не лише поетичне слово Костомарова. Значно цікавішими для нього стають історичні, етнографічні та політичні бесіди з ним. Саме останні, як вважав Куліш, набувши з роками інших переконань, змінивши світогляд, «погубило много лучших лет» [3, 63].

М. Костомаров ставився до свого нового знайомого з великою прихильністю. Про це свідчать його листи до Білозерських, у яких він, зокрема, висловлює прохання передати Кулішу «искреннейшее желание всякого земного счастья и нравственного совершенства», а крім того, пораду зайнятися стародавніми мовами, особливо грецькою. Пантелеймон Олександрович, на його думку, був створений для «изящной литературы», але йому необхідно було формувати свої смаки. І саме грецька мова розглядалася Костомаровим, як найважливіший спосіб досягнення цього. Смак, писав він, «ничем так не улучшается, как правильным изучением античского мира и чтением вековых изящных произведений, заслуживших справедливое удивление народов...» [6, 133].

Дружба стає міцнішою між ними, що видно із листа Куліша до Юзефовича від 1845 р., у якому просив, щоб його перевели із Рівненської гімназії, де він вчителював, до Києва. Адже «Киев тепер еще привлекательнен для меня, потому что там есть Костомаров, котрого сообщество для меня так много значит» [2, 202].

На цей же час припадає формування їхніх поглядів на роль і місце козацтва в історії. Під впливом козацького епосу, козацької лірики Куліш і Костомаров починають по-іншому усвідомлювати самих себе. Вони вже не вважають себе «архіросійськими людьми», а якщо і пов'язували свій стан з варягоросійським минулим, то все одно «отчуждали великорусов от этого наследства и предавали их, так сказать, исторической анафеме, под польской кличкой – москали». Відстоюючи таку позицію, обидва відчували задоволення, виявляючи «племенний антагонізм» [5, 64].

Велике значення для формування світогляду обох письменників мала постать Тараса Шевченка. Вони були «очарованы Шевченком почти в буквальном смысле слова» [5, 67]. І хоча М. Костомаров у своїх спогадах досить мало згадує Шевченка, Куліш переконаний, що «они сблизились между собой настолько, насколько можно этого ожидать от людей, так щедро одаренных природою, в таких молодых летах и при таких обстоятельствах», які існували під час правління Миколи І [5, 65]. Куліш і Костомаров захоплювались талантом Шевченка, його працями, допомагаючи йому в будь-яких життєвих негараздах. «Те, що посіяв по Україні Тарас за 10 років його неволі, зійшло густо і зелено, а великі наші народовці Костомаров і Куліш, пильнуючи за тим сходом, виполювали усякі будяки і помагали

йому виростати і укріплятись» [7, 114].

Незважаючи на події 1847 року (розгром Кирило-Мефодіївського товариства), стосунки Куліша та Костомарова не припинялись, а навпаки вони «перейшли в найближчі життєві відношення». Так, у своїх споминах Пантелеймон Олександрович писав: «Від 1859 р. почалися наші сумісні роботи з Костомаровим по виданню актів Південної Росії коштом археографічної комісії. Слідкуючи за ним, я вивчав історичні рукописи Публічної бібліотеки, де ми бачились щоденно, працюючи у відокремленому кабінеті і перериваючи працю веселими жартами» [1, 44].

В. Шенрок так охарактеризував цей період їхніх взаємин: «В 1860 и 1861 гг. Костомаров жил с Кулишом общими интересами душа в душу. Вместе проводя утро в Публичной Библиотеке, они любили также сходиться по вечерам…» [11, 378]. У цей час їх також зблизила спільна праця в «Основі» задля поширення національних ідей серед народу та досягнення мети щодо «української справи». А в 1861 р. вони разом подорожують за кордон, згадуючи цей період як найщасливіший відрізок часу їхньої тісної, щирої дружби.

Разом з тим, не все було у їхніх стосунках таким ідеальним. Наприклад, Куліш так писав своєму приятелеві Хильчевському в одному з листів: «Когда мы с Костомаровым вернулись из заграници, он сказал своим друзьям: «Я и вообразить не могу лучшего супутника!» А я своим: «Трудно вообразить более несносного супутника! Это значит, что я в самом начале путешествия должен был бы бросить Костомарова…» [1, 54]. Це говорить про те, що Кулішу не подобалися деякі риси характеру Костомарова, але все одно він його любив, поважав. У своєму листі до дружини він писав: «Притом я его люблю со всеми его недостатками нравственными, которых у него немало…» [10].

На початку 70-х рр. починається етап непорозумінь та розбіжностей у їхніх поглядах. З часом вони все частіше починають висловлювати неоднозначні думки з приводу певних сторінок історії українського народу, насамперед тих, що стосувалися козацтва. Куліш згадував: «Давно вже почав розходитися я з Костомаровим у поглядах на наших козаків (Див. П. Казюки відзив про лекції Костомарова в «Основі» 1861 р. – № 13. – С. 73)... У наших розмовах він прозивав мене скептиком, але визнавав мій скептицизм для себе корисним» [1, 47]. З’являються нові акценти у світогляді кожного з них, що поступово призводить до протистояння.

Зокрема, з 1864-1865 рр. виникають непорозуміння не лише в їхніх поглядах, а й у взаєминах між ними. Куліш у цей час приймає адміністративну посаду в Польщі, до чого Костомаров досить несхвально поставився. Але листування між ними продовжувалось упродовж усієї його служби у «польській стороні», де Куліш розповідає про свої плани і наміри, часто прохаючи свого адресата про допомогу: зокрема, у серпні-вересні 1867 р. Куліша дуже вразила стаття, яка була надрукована у «Московських Ведомостях», автор якої повідомляв, що Куліш відрікся від свого українського правопису і абетки, та про інші «злодейскія українофільскія

проделки» («Московские Ведомости». – 1867. – № 170), нащо він прохав Костомарова, щоб той «надрукував у газеті, де найде можливим, його відповідь та оголосив у полеміці своє авторитетне слово» [1, 54]. Та й восени цього ж року Куліш у листі звертається до Миколи Івановича, щоб той надрукував його рукопис у будь-якому виданні, проте останній не вважав працю Куліша вартою з об'єктивно-наукової точки зору, тим більше протилежну його поглядам та переконанням. Таким чином, Пантелеймон Олександрович назавжди запам'ятав таку поведінку Костомарова.

Після звільнення із служби у 1870 р. Куліш жив у своєму хуторі Мотронівці, працюючи над історією України, яку планував видати у дев'яти томах. Проте, через скрутне матеріальне становище, змушений був переїхати до Петербургу, де у 1873 р. завдяки Жемчужникову отримує посаду редактора «Журналу Міністерства шляхів». В свою чергу, за клопотанням Костомарова Пантелеймона Олександровича було обрано членом Археографічної комісії з платнею за редакційну працю, що цілком забезпечувало столичне життя Куліша. Але, проживаючи в одному місті, стосунки двох старих приятелів стають ще холоднішими. Що яскраво простежується у листі Куліша до Жемчужникова: «Я подвергся наибольшему оскорблению, какое когда либо испитывал. Костомаров, которого я с таким усердием направлял на документальную дорогу историографии, стал меня третировать с величайшим благоволением… Когда я посещал его, он обходился со мною благосклонно, отнюдь не вдаваясь в беседу о предмете, составляющем предмет обоюдной нашей специальности; во все время нового моего пребывания в Петербурге он ни разу у меня не был, ни единого разу… Я, с своей стороны, стал бывать у него редко, наконец и совсем его оставил» [1, 57].

1874 р. видано перший том «Історії Возсоединенія Руси», у якому на противагу своїм попереднім поглядам, Куліш підносив московсько-російську державність, негативно характеризував український народ, його діячів минулого та сучасників. «Козацька Україна, в освітленні Куліша, тільки руйнувала культуру, що несли з собою поляки; український люд своїм життям нагадував «світ зоологічний», Шевченко прославляв козаччину тільки через своє «умоизступление» та дякуючи своїй «полупьяной музе»…» [9, 1524]. У цій праці він також гостро критикував Миколу Івановича щодо його поглядів на історію України.

Звичайно такі критичні погляди Куліша негативно сприйняла українська громадськість. Зокрема, його праця ще більше віддалила двох давніх приятелів, які ще більше десятиліття тому захоплювалися українським народом, мужністю козаків, талантом видатного Шевченка…

Проте юнацький романтизм, яскраві спогади їхньої дружби, повага один до одного були присутні у кожного з них. «Не вважаючи на мої гострі замітки, – згадував пізніше Куліш, – Костомаров зустрівшись зо мною в рукописному кабінеті, обійняв мене і поцілував, що зворушило моє почуття тим більше, що другий том моєї книжки, який саме тоді друкувався, готував йому ще гостріші нотабенки…» [1, 57].

Через деякий час Куліш визнає, що його остання історична розвідка не є об'єктивною, виправдовуючи себе тільки хворобливим станом під час її написання. З цього приводу він зазначав: «Я сознаюсь откровенно, что в первых двух томах «Історії Возсоединенія Руси» не мог еще быть свободен от ходячих у нас понятий о польско-русской старине. Для меня было бы истинным благополучием дожить до второго издания этих двух томов, чтобы многое в них переделать и тем приостановить тот вред, который они причиняют людям…» [8, 1804].

Проте зроблених вчинків виправити не можна. Після виходу в світ «Історії Возсоединенія Руси» відносини між Кулішем та Костомаровим, як зазначено вище, ще більше загострилися. 16 грудня 1874 року Пантелеймон Олександрович пише об'ємного листа до Миколи Івановича, у якому викладено довгий перелік старих образ, на якого Костомаров відповів мовчанкою.

28 грудня 1874 року, уже залишивши Петербург, Куліш знову пише до старого приятеля з Мотронівки: «Размышляя о наших отношениях, я вижу ясно, что с моей стороны было сделано все для того, чтобы они были дружескими, а с Вашей – далеко не все... Вы ясно видели, что вся Петербургская интеллигенция относилась ко мне с высоты своего величия. Вы, по званию историка, должны были это видеть; а если не видели, то это значит – Вы опустились, избаловались успехом и Ваше Я сделалось Вам милее того, что оно собою воображает. Не только не поддержали Вы меня в моем изолированном, отверженном положении, но и от себя прибавили малую толику горечи в чашу моей жизни» [1, 60].

На що Костомаров відразу відповів невеликим листом: «…Вы сочли для себя приятным поглумиться и поиздеваться надо мною во 2 томе Вашей истории. Вы заблагоразсудили продолжать начатое в Ваших письмах ко мне…Что на это можна отвечать, кроме такой фразы: на здоровье Вам Пантелеймон Александрович…!» [1, 61].

Проте, здавалося б, у цей час мала бути поставлена крапка у їхніх взаєминах. Але, певне, велику силу мають спомини щирої дружби молодих років. У 1876 р. у Москві вони випадково зустрілися в «главном архиве иностранных дел», де разом працювали, проводили вечори, спілкуючись на історичні теми. Куліш у своєму листуванні до Хильчевського зазначав: «Очень мы были довольны неожиданной с обеих сторон встрече. Теперь работаем вдвоем…о многом друг друга осведомляем; а вчера я провел вечер у него и познакомился с его женой. Проговорили весь вечер об истории, как юные школьники. Во многом и он изменил свой взгляд на то, что прежде понимал иначе» [1, 62]. А в листі до Кістяковського, з цього приводу, він писав: «Исторические прения мои с Костомаровым перешли в ряд самых усладительных совещаний. Много вечеров проводим мы вместе, и его жена уверяет, что никогда в Петербурге не испытывала такого удовольствия среди вечерних собраний» [1, 62].

Проте в кінці 1880 р. їхнє 36-річне приятелювання остаточно припиняється через різноманітні чутки, які поширювали «доброжелатели», перекручуючи події, факти. Звичайно, вони сприймали брудні пересуди як особисту образу. Внаслідок чого надалі лише критикують один одного, не спілкуючись між собою.

Зі своєї сторони Костомаров засуджував погляди Куліша, критикуючи його праці, зокрема статтю «Козаки в отношении к государству и обществу» (1877). На його думку, Куліш прагнув переконати читачів у тому, що козаки були не більш як розбійники, що це «народ чужий в Україні». Засуджує Микола Іванович і той факт, що Куліш «визнає козаків елементом, безумовно шкідливим для держави й озброюється проти тих історичних письменників, які визнавали козаків взагалі народом». На основі цих та інших зауважень робиться висновок: «П. Куліш, як видно, не злюбив рівно і козаків ХУІІ і ХУІІІ віків і нашого віку мрійників, яких обзивають комуністами, соціалістами, нігілістами, радикалами». Визнаючи право автора громити і тих, і інших, Костомаров наголошує на необхідності дотримання певного підходу, за якого не відбувалося б змішування одних з другими. Отже, якщо Куліш бажає досліджувати історично долю й побут козаків, – наголошує він, – «то хай на ту пору залишить у спокої комуністів, соціалістів, нігілістів і всяких терористів сучасної нам доби» [3, 630].

Нищівна критика Куліша присутня і в інших творах М. Костомарова. Так, у праці «П.А. Кулиш и его последняя литературная деятельность» (1883) він засуджує його твердження про доцільність і справедливість зруйнування Запорізької Січі та знищення українського козацтва. У цьому вбачається вияв зневаги до читачів, до яких Куліш, на думку Костомарова, ставиться з пихатістю, зневагою, будучи переконаним, що їм «можна що завгодно виставити за правду й вони за старою звичкою стануть і цьому вірити». Але таке ставлення не залишається непоміченим і в результаті «зникне колишнє до нього довір'я, зіпсується любов до нього і замість колишніх похвал і захвату посиплеться на нього ряд дорікань і презирливих насмішок, а то іще й гірше – його забудуть, на нього не стануть звертати ніякої уваги» [4, 234].

Нащо Куліш, ніби підводячи риску в їхніх стосунках, 1885 року друкує свою працю «Воспоминание о Николае Ивановиче Костомарове» в одному з журналів, у якій висвітлює історію їхньої дружби та в кінці статті зазначає: «Во время моего последнего пребывания за границею, Костомаров писал против меня много. Я до сих пор не читал и не буду читать его филиппик, но общий характер мне известен. Он не знал, лучше сказать, ему не дали знать, что и как я делал за границею. Остаюсь в убеждении, что когда-то встретимся лицом к лицу…:

Где чистый пламень пожирает
Несовершенство бытия.

Он попросит меня вести его к себе, так, как это было после первого нашого свидания» [5, 75].

Отже, взаємо захоплення і спорідненість душ двох видатних митців, що виникли під час їхнього знайомства й розвивалися у найближчі до цього роки, поступово перейшли у жорстке протистояння. Жодний з них не бажав поступати своїми ідеями і переконаннями, повсякчас поглиблюючи утворене «провалля» звинуваченнями й наріканнями, що набували особливої гостроти на шпальтах тогочасних часописів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Житецький Ігнат. Куліш і Костомаров // Україна. – 1927. – № 1-2.
2. Киевская старина. – 1899. – № 1-3. – С. 202
3. Костомаров Н. О казаках // Собр. соч. – СПб., 1905. – Кн. 5. – Т. 14.
4. Костомаров Н. П.А. Кулиш и его последняя литературная деятельность // Киевская старина. – 1883. – № 5.
5. Кулиш П. Воспоминания о Николая Ивановиче Костомарове // Новь. – 1885. – № 13.
6. Письма Н.И. Костомарова к В.М. и Н.М. Белозерским // Киевская старина. – 1897. – Октябрь.
7. Письмо з задніпрянської України // Вечерниці. – 1863. – № 14. – С. 114.
8. Романовський В. Куліш і його праці по історії України // Книгарь. – 1919. – листопад. – С. 1804.
9. Стебницький П. Культурно-громадська праця П.О. Куліша // Книгарь. – 1919. – липень-серпень. – С. 1524.
10. УРНБУ ім. В.І. Вернадського – Ф. 1. – № 28802.
11. Шенрок В. П.А. Кулиш. (Биографический очерк) // Киевская старина. – 1901. – № 6.

Марина Рапаєва